

een goed beeld van de gang van zaken, notoir moeilijk in de vaak ongrijpbare sector dienstverlening. Ook de Gideonsbende uiterst markante persoonlijkeden die het advieswerk voor de oorlog vormgaf, komt een stuk naderbij.

Etes te spijtiger dus dat het boek voor het overige tekortschiet. Ten eerste is het uitermate slordig geschreven. De spelling lijkt bijna per bladzijde te wisselen, vermoedelijk door het ineenschuiven van verschillende stukken zonder controle. Dateringen verschillen eveneens, soms binnen alinea's al. Het wemelt van de eenvoudige stijlfouten. Hellema en Marsman hanteren een moeizaam Nederlands en vallen tot vervelens toe in herhalingen, die het boek naar schatting tien procent dikker maken dan noodzakelijk. Ernstiger vind ik de opsomming van gebeurtenissen, factoren of omstandigheden in korte zinnen achter elkaar die tezamen een causale samenhang moeten suggereren, een hebbelijkheid van het vak. Daardoor schort het dikwijls aan een behoorlijke argumentatie en analytische scherpte. Dit wreekt zich het meeste in de paragrafen over algemene economische en industriële ontwikkelingen, die bestaan uit een samenraapsel van korte beweringen zonder verband.

Ten tweede zijn Hellema en Marsman de wereld vanuit de door hen bekeken bureaus gaan bezien. Om die reden laten zij het Nederlandse organisatieadvieswerk beginnen in 1920, met het eerste bureau, terwijl uit Bloemens werk, maar ook uit door de schrijvers aangedragen gegevens, duidelijk blijkt dat er al tenminste in 1881 Nederlandse ingenieurs binnen bedrijven zich toeleiden op technische en organisatorische problemen. In 1908 stichtte de Delftse Polytechnische school een leerstoel voor bedrijfsleer en boekhouden om studenten hiervoor te kunnen opleiden. De kern van het werk was dus geen uitvinding van de onafhankelijke specialisten, maar bestond al veel eerder als onderdeel van het aan ondernemers eigen rusteloze zoeken naar perfectie. Het gebrek aan distantie leidt tot een karikaturaal beeld van de wereld buiten de bureaus. De beschrijving van problemen bij opdrachtgevers, het verloop van projecten en de resultaten worden aan de eigen rapportages van bureaus of aan interviews met betrokkenen ontleend, met als gevolg een overmaat aan consultantslatijn en een fleurig beeld van de eigen kwaliteiten dat afsteekt tegen die modderende buitenstaanders. Iets meer reflectie en kritische analyse was bepaald op zijn plaats geweest. Verder beperkt de blik zich tot de door Hellema en Marsman gevonden bureaus. Deze waren meest actief bij productiebedrijven, zodat in het verhaal over economische achtergronden de dienstensector bijvoorbeeld ten enenmale ontbreekt. Daardoor komen de conclusies over ontwikkeling en werkzaamheid van de adviesbureaus in wisselwerking met de economische ontwikkeling in de lucht te hangen. Ook ontbreekt een analyse van de resultaten van het advieswerk vanuit breder perspectief, bijvoorbeeld vanuit de opdrachtgevende bedrijven, die een noodzakelijke correctie had moeten vormen op het zelfbeeld van de consultants.

Van twee beroepslieden uit een bedrijfstak die zich graag op analytisch vermogen en accuratesse laat voorstaan, had ik bepaald meer verwacht.

Joost Jonker

M. W. Jensen, G. J. Platje, *De MARID. De Marine Inlichtingendienst van binnenuit belicht* (Den Haag: Sdu uitgevers, 1997, 422 blz., f59,90, ISBN 90 12 08375 3).

'Onbekend maakt onbemind', wordt in dit boek meermalen opgemerkt. Onbekendheid is dan ook niet alleen een deugd, maar tevens een handicap van geheime diensten. In een poging de in 1987 opgeheven MARID postuum nog bemind te maken hebben twee oud-MARID-medewerkers meer bekendheid gegeven aan de activiteiten van hun voormalige broodheer.

Oorspronkelijk was het boek bedoeld als een bundel van reünisten voor reünisten van de dienst en daarvan draagt deze publicatie nog de sporen. Het staat vol bijdragen van oud-medewerkers, die elkaar wederzijds complimenteren ('een baas in de beste zin van het woord' en medewerkers met 'een buitengewone inzet', met wie het natuurlijk een 'voorrecht' is geweest te mogen werken) en verhalen van bedaagde bedrijfshumor (confetti in de paraplu, kachel schrijven met twee g's of een vaatje haring als koeriersstuk). De beschrijving van meer technische onderdelen van de dienst, zoals het Wiskundig centrum (later Technisch informatieverwerkingscentrum, bestemd voor communicatie-interceptie) en het Geruis- (later: Marinesignaal-)analysecentrum, is soms moeilijk te volgen voor buitenstaanders, die hier en daar toch al struikelen over het jargon inzake organische, hiërarchische en militair-ambtelijke verhoudingen en over formele taakomschrijvingen. Desalniettemin zou het goed zijn voor de geschiedschrijving indien ook oud-medewerkers van andere geheime diensten hun ervaringen zouden boekstaven. Al was het alleen maar omdat bij dit soort diensten in het verleden merkwaardige opvattingen over archiefvernietiging hebben bestaan. Bij de MARID werd bijvoorbeeld een elektronische vernietigingskalender vervaardigd die maandelijks een lijst genereerde van stukken die 'rijp voor vernietiging waren. Dit was nuttig om het alsmaar uitdijende archief te beperken en ook nuttig om de archiefbediende ... bezig te houden' (222).

Niet alleen biedt het boek grote rijen namen van oud-medewerkers, de volhardende lezer krijgt ook een aardig beeld van de ontwikkeling die de MARID én zijn afzonderlijke onderdelen hebben doorgemaakt vanaf de oprichting kort na de Tweede Wereldoorlog. De dienst werd aanvankelijk bemand door mensen die gevormd waren door ervaringen tijdens de oorlog in en vooral buiten Nederland. Het woord 'bemand' is op zijn plaats, want vrouwen, onder wie de zangeres Marie Cécile Moerdijk, verrichtten in de beginjaren nog uitsluitend administratieve ondersteuning. De eerste vrouwelijke onderofficier Bijzondere diensten inlichtingendienst werd pas in 1981 geworven. De directe naoorlogse medewerkers waren zich bewust van de noodzaak van strikte geheimhouding. Een sterke afscherming naar buiten werd gecompleteerd door een rigide interne compartimentering. Het beeld van herrijzend Nederland en de marine, dat er ondanks schaarste aan mensen en middelen toch van alles geritseld en geregeld kon worden, lijkt in optima forma te zijn opgegaan voor de MARID. Een duidelijke illustratie daarvan bieden de opzet van een eigen opleiding, het personeelsbeleid en de ontwikkeling van een informantennetwerk in en vanuit de Rotterdamse haven, die in de loop der jaren steeds professioneler zouden worden. De eerste successen boekte de dienst in Indonesië en Nieuw-Guinea, vooral bij de radio-interceptie. Deze ervaringen waren bepalend voor de gedachte dat Nederland, en in het bijzonder de MARID, er in de wereld alleen voor stond. De liaison met buitenlandse zusterdiensten kwam — anders dan bijvoorbeeld bij de BVD en de Inlichtingendienst buitenland — pas rond 1975 echt goed van de grond. Dat is des te merkwaardiger omdat de Nederlandse marine, en dus ook de MARID, een mondiale taakstelling hanteerde. Ten aanzien van bepaalde onderdelen van de MARID-taak was er overigens wél eerder een sterke uitwisseling van gegevens. Dat gold vooral voor de informatieverzameling vanaf de Nederlandse Antillen over Cuba, waarvoor de Verenigde Staten natuurlijk belangstelling koesterden. De geslotenheid van de Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten maakte in de jaren tachtig en negentig ook de MARID gevoelig voor bezuinigingsrondes. Velen binnen de marine kenden de dienst slechts als de 'Sectie Stiekem' wegens de veiligheidstaak, die er in het boek overigens wat bekaaid van afkomt. Het duurde bovendien vele jaren totdat de dienst duidelijk leerde inspelen op concrete operationele behoeften. Als geïntegreerd onderdeel van de Militaire inlichtingendienst, tussen 1987 en 1996, beleefde de voormalige MARID eigenlijk zijn hoogtepunt wegens een aantal 'ernstoperaties', zoals ze in het boek heten: de Golfoorlog, voormalig Joegoslavië, Haïti, enzovoorts. Tegelijk leden de inlichtingendiensten onderde 'concurrentie'

van televisiestations als CNN. Operaties en reorganisaties gingen hand in hand en met een voor het boek opmerkelijke openhartigheid wordt de situatie rond het aantreden van het paarse kabinet-Kok bekritiseerd. Door personele wisselingen waren de Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten politiek en ambtelijk stuurloos, terwijl kort tevoren de BVD, waarmee toch al een ongezonde concurrentie bestond (187-188, 332), tijdens een hoofdenwisseling bij de MID een poging tot landje-pik op het allerlaatste moment had zien stranden.

Blijkens de hoofdstukken over afzonderlijke onderdelen van de dienst, is de MARID in elk geval aan één revolutie niet ontkomen: de computerisering, aanvankelijk het werk van individuele doorzetters en na een moeizaam begin inmiddels onmisbaar geworden. Ook op andere terreinen deden zich dramatische technische vernieuwingen voor. De bronnen bij de koopvaardij die foto's maakten in 'vijandige' havens zijn vrijwel geheel vervangen door satellieten. Mede daardoor is Nederlands maritiem inlichtingenwerk zonder uitgebreide liaisons met vooral de Verenigde Staten onmogelijk geworden. Intussen dreigt voor de Nederlandse overheid bepaalde apparatuur zo te duur te worden dat een essentieel onderdeel van het inlichtingenwerk als het Technisch informatieverwerkingscentrum bijna ten prooi viel aan bezuinigingen. Ondanks de *hardware* blijft inlichtingenwerk echter steeds mensenwerk. Dat is de duidelijkste les die uit dit boek kan worden getrokken.

Bob de Graaff

G. van den Berghe, *Getuigen. Een casestudy over ego-documenten. Bibliografie van ego-documenten over de nationaal-socialistische kampen en gevangnissen, geschreven of getekend door 'Belgische' (ex-)gevangenen. Belgen, personen die in België gedomicilieerd waren of verbleven, en andere uit België gedeporteerde personen*, I, II (Brussel: Navorsings- en studiecentrum voor de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog, 1995, 331 en 439 blz., Bfl450,-, ISBN 2 960043 6 1).

Van geen enkele historische episode zijn zoveel persoonlijke getuigenissen opgetekend als van de Tweede Wereldoorlog. Deze stroom kwam al tijdens de oorlog op gang en het aantal gepubliceerde dagboeken, memoires en andere persoonlijke verslagen moet inmiddels in de tienduizenden lopen. Toch worden er nog steeds nieuwe getuigenverklaringen verzameld, door instellingen als het Video archive for Holocaust testimonies van Yale university en de ook in Nederland actieve Survivors of the Shoah visual history foundation, opgericht door Steven Spielberg uit de opbrengsten van zijn film *Schindlers list*.

Volgens de schrijver en Nobelprijswinnaar Eue Wiesel is de getuigenis door de ervaringen in de laatste wereldoorlog zelfs uitgegroeid tot de meest karakteristieke verhaalvorm van de moderne tijd. Dat is voor alles een gevolg geweest van het doelbewuste streven van de nationaal-socialisten alle sporen die naar de vervolging en vernietiging verwezen, uit te wissen. Daarmee is de getuigenis niet alleen onmisbaar voor onze kennis en begrip van wat zich tijdens deze episode van de oorlog heeft afgespeeld — zij is tegelijk te beschouwen als het enige adequate middel tegen het streven van de nazi's de geschiedenis naar hun hand te zetten.

Maar de getuigenis heeft ook andere functies, te beginnen voor de overlevende zelf. In hun bundel *Testimony. Crises of witnessing in literature, psychoanalysis, and history* (New York, 1992) betoogden Shoshana Felman en Don Laub, verbonden aan het eerder genoemde Video archive in Yale, dat de traditionele manieren van vertellen tekort schieten om traumatische ervaringen te omvatten en te verwerken, terwijl dit toch een levensvoorwaarde is. Het niet vertellen van het verhaal komt neer op een voortdurende van de tirannie, niet alleen voor de